

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

В статті описують передумови формування громадянського суспільства та характер його взаємозв'язку з інститутом держави на теренах постсоціалістичних України та Польщі. Обґрунтовують важливість враховувати культурні детермінанти в дослідженні діяльності політичних інститутів, а також доцільність аналізувати перспективи розвитку громадянського суспільства в межах держави з врахуванням психологічних, економічних факторів, що створюють спільний ґрунт для взаємодії населення та еліт.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, цінності, культура, типи громадянського суспільства, громадські організації.

Ідея громадянського суспільства пронизує всю історію політичних вчень, але особливо актуально постає наприкінці минулого століття після розвалу могутньої тоталітарної машини – Радянського Союзу. Незважаючи на численні посилення на термін, існує гостра проблема дослідження громадянського суспільства, адже як можна виміряти рівень особистої свободи в соціумі? З огляду на складність поставленого завдання, вважаємо актуальним досліджувати можливості для розвитку громадянського суспільства як можливості для розвитку особи в рамках конкретної спільноти.

Френсіс Фукуяма в роботі “Примат культури” зазначає, що є чотири рівні, на яких має відбуватися зміцнення демократії: ідеологічний, інституційний, рівень громадянського суспільства та рівень культури [7]. Зміни на третьому і четвертому рівні, як на таких, що передбачають зміну в свідомості та політичній культурі суспільства, відбуваються набагато повільніше, ніж на перших двох, які характеризують “зовнішній прояв” політики. Однак, Ф.Фукуяма стверджує, що в сфері політології дослідження, які заглиблюються до рівня культури та вивчають її вплив на громадянське суспільство, поширені значно менше, аніж дослідження його практичного аспекту, але саме в ній, культурі, порібно шукати основні передумови та причини такого стану розвитку демократичної спільноти, який ми називаємо “громадянським суспільством”.

На демократичний шлях розвитку Україна і Польща стали водночас – з розпадом СРСР, і, коли в 90-х роках перед ними постала необхідність розбудови власної незалежної та суверенної держави, то кожна з них обрала свою стратегію розвитку і втілювала її, відповідно до власних ментальних і культурних особливостей. Хоча обоє обрали стратегію “шокової терапії”, довела її до логічного кінця лише Польща.

Головною перевагою Польщі була наявність згоди всередині правлячої еліти, що свідчить про консолідованість режиму. Славнозвісний “План Бальцеровича” поклав початок “реальним реформам”, які “шокували” країну – ціни зросли на 78 % [4], але відіграли визначальну роль для підвищення економічного становища особи в країні. Згода стосовно курсу держави – курсу на ринкову економіку з мінімальним державним втручанням – стала ґрунтом, на якому відбувалася зміна всіх рівнів демократизації. Отже, установки людей та прагнення еліти в Польщі не суперечили одне одному. Натомість в Україні згоди як не було, так і немає, а “чортик протиріччя” в прийнятті різноманітних фактів українським народом успішно використовують політики в своїх інтересах донині.

Метою статті є розглянути традиції, соціальний капітал та інститути громадянського суспільства, серед яких – становище середнього класу, громадські організації, політичні партії як основні детермінанти сили (чи вразливості) громадянського суспільства, а також порівняти взаємозв'язок “держава-громадянське суспільство” в Україні та Польщі.

Дослідження цінностей та влади здійснював Роналд Інглхарт. Його аналіз відображає припущення, що сучасним суспільствам властиві виразні культурні риси, що сформувалися впродовж тривалого часу, і саме ці риси істотно впливають на економічну ефективність суспільства. Так всі держави він розмістив на осях цінності “від виживання до самовираження” та суспільство “від традиційного до світсько-раціонального” [12]. Цінності зумовлені економічним становищем в країні та політикою, яку провадять її лідери. Україна належить, згідно дослідження, до світсько-раціональних держав, в яких домінують цінності виживання. Це означає, що вижити – основне завдання пересічного українця, а матеріальний добробут він сприймає як єдину гідну уваги можливість для об’єднання сил. Цінності виживання, до яких України наближена, корелюються з низьким рівнем ВВП, стандартів здоров’я, низьким рівнем міжособистісної довіри та довіри до влади, слабкою підтримкою гендерної рівності. Натомість цінності самовираження, які притаманні Польщі, існують в країнах, де люди досягнули або можуть без особливих зусиль досягнути матеріального достатку. Польща є традиційною державою [12], це означає, що для поляків сім’я, пошана до влади, консенсус, релігійність, домінування колективного над індивідуальним, національна гордість стоять на першому місці. І ми бачимо, що Польща, незважаючи на окремі винятки, зберігає звання консервативної католицької держави.

Для суспільств зі світсько-раціональною владою (що характерне для України) характерні протилежні особливості життя, їм не притаманна пошана до правління чи навіть до своїх співвітчизників. Такі країни роблять наголос на соціальному добробуті. Проте його досягнення в Україні є малоімовірним через психологічні особливості народу. Проблема, яку піднімає ще Андрій Чайковський в статті “Причини зубожілості наших селян і міщан через судовництво” [8, с.1]: чи стануть безземельні селяни багатими, якщо їм дати землю? Проблема української натури, історії, чи, може, фатуму безпомічності і безпорадності, яку ненав’язливо констатує Микола Гоголь в “Мертвих душах” – злидарство руських селян, заможність дворян, і їх спільна риса – байдужість, сприяння корупції і лінь, а винятки, як зазвичай, тільки підтверджують правила.

Отже, звертаємо увагу на пряму залежність між економічним становищем та цінностями людини в суспільстві, між її можливостями та бажаннями, між її поведінкою та психологією. Вони створюють замкнуте коло, щось на зразок ситуації з фольклору: “Чого бідний – бо дурний, чого дурний – бо бідний”.

Громадянське суспільство, як цінність сучасного цивілізованого світу, можна оцінити через такі показники, як матеріальне становище людини, можливості розвитку середнього класу в економічному та освітньому плані. Але в самому суспільстві має бути фундамент для його розбудови. Таким фундаментом є довіра.

Довіра – гарантія стабільності та сприятливої обстановки і для реформування політичної системи, й для її розвитку в умовах спокою. Довіра, яка породжує згоду та є запорукою легітимності режиму, в суспільній взаємодії проявляється як соціальний капітал. У дослідженні розглянемо соціальний капітал через функції, серед яких довіра до інститутів держави, та дисфункції: рівень злочинності й корупції, про які можна судити з досліджень Edelman Trust Barometera [9] та статистик ООН.

Отже, в Польщі соціальний капітал проявляється в високій довірі до влади, яка поділяє цінності населення. Показником цієї довіри є низький рівень участі у виборах, які при поєднанні з даними Freedom House та з рівнем довіри до влади дають підстави стверджувати, що в Польщі, як в молодій консолідованій демократії, низька явка свідчить про наявність згоди між владою та громадянами щодо “правил гри”. Припускаємо, що це свідчить також і про те, що люди більше займаються громадською діяльністю, ніж політичною. Така гармонія створює відповідні умови для зниження рівня злочинності. Негативним фактором залишається наявність корупції.

Україні притаманний низький рівень довіри до влади, що зумовлений як історично, так і тим, що політики ігнорують закони. Неповага до інститутів влади супроводжується високою активністю на виборах та великою кількістю користувачів Інтернету, що є підставою вважати українців схильними до міжособистісної взаємодії та визнання, яка, проте, не проявляється за умов незадовільної економічної ситуації та високого рівня злочинності.

Середній клас оцінювали за допомогою зіставлення та порівняння індексу розвитку людського потенціалу, ВВП на душу населення в доларах, індексу освіченості та індекс економічної свободи.

На підставі вказаних даних, робимо висновки: в Україні високим є рівень освіти, але рівень ВВП та економічної свободи залишаються низькими. Це вказує на перспективу розвитку та становлення середнього класу в майбутньому на ґрунті “освіченості”, але лише за умови покращення економічної ситуації для пересічного громадянина, адже брак матеріальних ресурсів вкрай обмежує можливості для участі людей в суспільному житті.

Високий показник Індексу освіченості в Україні пояснюється як світовими закономірностями, так і національними. Пережиток радянського минулого, який проявляється в такому ставленні людей до влади як “держава має дати”, накладається на реалії, тобто на велику кількість державних замовлень в сфері вищої освіти. Тут відбувається збіг психологічних установок з політикою держави, і це має свій наслідок – велика кількість випускників вищих навчальних закладів. В Польщі є хороші умови для розвитку середнього класу і в економічному плані, адже достаток ста метою, яка об’єднала еліти на початку 90-их, і заклала основи для сьогоdnішнього пріоритету цінностей самовираження.

Наступним елементом нашого аналізу є інститути громадянського суспільства, до яких Антоніна Колодій відносить, по-перше, добровільні громадські організації і громадські рухи, по-друге, політичні партії на перших стадіях свого формування, по-третє, незалежні ЗМІ, які обслуговують громадські потреби та інтереси, по-четверте, вибори та референдум [2]. Громадську думку як інститут, залежність від громадськості судової та правоохоронної системи й розподільчо-регулятивні інститути в статті не аналізуємо.

Отже, ми порівнюємо статус добровільних громадських організацій і громадські рухи, кількість політичних партій на перших стадіях свого формування (тобто тих, що не представлені в парламентах), рівень свободи та незалежності популярних ЗМІ. З цієї метою ми звернулися до даних Freedom Hous та статистичних даних ООН.

Польські ЗМІ Freedom Hous оцінив як “вільні”, українські ж отримали оцінку “частково вільні” [11]. За оцінками перехідних суспільств Freedom House, Україна з початку правління Віктора Януковича переходить з частково консолідованої демократії на щабель нижче – до гібридного або перехідного режиму [10].

Порівнявши вищевказані статистики, ми дійшли висновку, що довіра до ЗМІ є не лише вищою, а й вразливішою в демократичних режимах в порівнянні з тоталітарними. В недемократичних країнах динаміки довіри до засобів масової інформації практично не існує. Так, в Польщі – найпомітніші коливання в думках опитаних стосовно того, чи вірять вони ЗМІ, тоді як, для прикладу, в Росії цей показник протягом останніх трьох років не змінюється взагалі.

Аналіз кількості зареєстрованих політичних партій доводить, що Україна – політизована держава (кількість політичних партій в Україні дорівнює 202 [3]), тоді як Польща (35 політичних партій) не є політизованою. Припускаємо, що політичну партію на території нашого західного сусіда більшість населення не вважає оптимальним механізмом задоволення власних інтересів.

Для аналізу громадських організацій як базового фактора при дослідженнях громадянського суспільства, використали підхід, згідно з яким виділяють чотири типи громадських організацій.

“Неінституціалізований тип I” передбачає, що в масштабах держави нація формує ірраціональну солідарність індивідів навколо спільних ідеалів та цінностей, що стають основою для створення громадянського суспільства.

“Інституціалізований тип I” утворює мережу асоціацій індивідів, які не виконують явно виражених функцій тиску чи впливу на національні уряди. Мова йде про всі об’єднань – від любительських співтовариств та міжнародних спортивних федерацій до економічних організацій.

“Неінституціалізований тип II” – другий тип громадянського суспільства, пов’язаний з протестною формою політичної активності. В його рамках відбувається відстоювання громадянських та індивідуальних прав “знизу”, протидія уряду шляхом мітингів та акцій протесту. Неінституціалізованість його передбачає участь широких народних мас без чіткої структурної організації, а також те, що спільнота в своєму протесті копіює досвід аналогічних закордонних груп.

“Інституціалізований тип II” громадянського суспільства об’єднує громадські організації, які покликані привертати увагу суспільства до різнопланових проблем. Ці групи людей прагнуть відстоювати свої інтереси в межах всього суспільства, втручаються в політику, здійснюють тиск на владу.

Отже, як в Україні, так і в Польщі є громадянське суспільства “неінституціалізованого типу I”, для учасників якого характерна підтримка загальних цінностей. От тільки цінності в державах – відрізняються. В Польщі – цінності самовираження, розвитку та достатку, які мають під собою ґрунт традиції, де вагомим чинником є релігія та звичаї, повага й підтримка влади. В Україні об’єднується навколо цінностей виживання, які не мають традиції, а виходять з реалій існування. Через ці реалії ми схильні до “повернення в себе”, що призводить до відчуження та зневіри.

Громадські організації “інституціалізованого типу II”, які втручаються в політику й можуть її змінювати, поширені в Польщі. Проте розвиненість цього сектора зумовлена й такими, що не залежать від самих поляків, обставинами, зокрема, західними інвестиціями та грантами, що спрямовані на розвиток цього сектору.

“Неінституціалізований тип II”, що пов’язаний з протестною участю, більше поширений в Україні, ніж в Польщі. Прикладом є масові протести проти влади в часи президентства Л. Кучми, організація Помаранчевої революції, мітинги, акції та флешмоби. Але реальний вплив на владу вони здійснюють вкрай рідко.

Для Польщі протест не є характерним. 2002 року в Польщі відбувся Національний перепис населення, згідно з яким 96,74% опитаних назвали себе поляками, 95% населення – католиками. Також ми вказували на притаманні риси традиційного суспільства, які передбачають пошану до влади. Економічний розвиток, іноземні інвестиції, високий рівень свободи не дають підстав для прояву протестної форми громадської активності.

Держава як основний механізм врегулювання соціального життя відіграє безпосередню роль в розвитку громадянського суспільства. Для когось вона є необхідним злом, для когось – найвищим благом, але для нас – покищо найважливішим актором у відносинах виховання людини, її соціалізації, перетворення на гідного громадянина за своїми канонами .

Вплив держави цінили, аналізуючи індекси недієздатності держав [6] та державності [5, с.162]. Завдяки проведеному дослідженню, ми можемо констатувати, що слабким боком Польщі є відсутність власної сировинної бази. Це зумовило необхідність допомоги від сильніших держав та залежність Польщі від країн Заходу, які здійснюють вливання в її економіку. Проте, цю слабкість компенсують тривалість існування дер-

жавності, рівень економічного добробуту особи, завдяки яким Польщу вважають сильною державою. Важливим є факт національної гомогенності та державної традиції, що мінімізує можливість виникнення конфліктів стосовно державної політики.

Україна, згідно з показниками державності та політичної стабільності, є “неспробованою державою”. Таку неоптимістичну оцінку підтверджують й ті дані, що країна наближається до частково консолідованого тоталітарного режиму. Це варто пояснювати дисгармонією політичного курсу та потреб громадян, що затверджує в свідомості українців стереотип, складений та утверджений історією: влада в Україні не працює на користь своїх громадян.

Отже, можемо стверджувати, що цінності, культура, економічне становище громадянина та статус держави взаємопов’язані та взаємозумовлені, а формування громадянського суспільства без впливу хоча б одного з них є неможливим.

Попри всі негативні та позитивні сторони, громадянське суспільство в Польщі та Україні має простір для розвитку. Вважаємо, що більше досліджень з політології повинні скеровуватися в руслі взаємодії культури та громадянського суспільства. Ф.Фукуяма зазначав, що реальні труднощі, які позначаються на рівні життя в сучасних демократіях, пов’язані з соціальними і культурними патологіями, які, схоже, перебувають поза межами впливу інституційних рішень, а отже – за межами державної політики [7].

Можемо констатувати: незначна кількість громадських організацій, велика кількість політичних партій сприяють розвитку в Україні політизованого громадянського суспільства. В стосунках з державою воно діє за схемою “слабка держава – слабке громадянське суспільство”. Також це накладається на низький рівень ВВП і переважанням цінностей виживання, низьким рівнем політичної культури, який виховав громадянина, нездатного вижити в умовах сучасної демократії. Такий громадянин не плаче в собі почуття відповідальності за власну державу і за себе самого. В Польщі, натомість, ми спостерігаємо відносини “сильна держава-сильне громадянське суспільство”, які, хоч і не завжди мають місце, але мають перспективи для утвердження, оскільки розвиток громадського сектору відбувається активно. Держава та громадянське суспільство за умов таких відносин можуть здійснювати власні функції, перебирати окремі функції одне одного та забезпечувати реалізацію інтересів підданих держави та членів громадянського суспільства.

1. Індекс економічної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tinyurl.com/cfyun5t>.
2. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Електронний незалежний культурологічний часопис “І”. – 2001. – № 21 – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodij.htm>.
3. Міністерство юстиції України. Єдиний реєстр політичних партій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>.
4. Олексюк Б. Економічні реформи як ключ до успіху. Досвід Польщі [Електронний ресурс]. / Б. Олексюк. – Українське слово. Інтернет видання. – Режим доступу : <http://tinyurl.com/8r95yh2>.
5. Политический атлас современности. Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств. – М. : Журнал “Эксперт”, 2007. – 248 с.
6. Список країн за Індексом недієздатності держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tinyurl.com/9egl5nd>.
7. Фукуяма Ф. Примат культури [Електронне джерело] / Ф. Фукуяма // пер. Олександр Зайцев і Тетяна Гошко. – Режим доступу : <http://www.azh.com.ua/lib/prymat-kultury>.
8. Чайковський А. Причини зубожілості наших селян та міщан через судовництво / А. Чайковський // Діло. – 1888. – № 266.
9. Edelman Trust Barometera [Електронне джерело]. – Режим доступу : <http://www.edelman.com/trust/2011/uploads/trust%20executive%20summary.pdf>.
10. Freedom house. Freedom in the World [Електронне джерело]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.